

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.cte Gujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम् : महोपनिषदातून मिळालेली अंतर्दृष्टी

डॉ. विठ्ठल गोवर्धन होनाळे

सहाय्यक प्राध्यापक

यशवंतराव चव्हाण शिक्षण महाविद्यालय मंगरुळपीर जिल्हा वाशिम

सारांश

जग एक कुटुंब आहे: महोपनिषदातून मिळालेली अंतर्दृष्टी" हा एक शोधनिबंध आहे जो महोपनिषदात स्पष्ट केलेल्या 'वसुधैव कुटुंबकम्' (जग एक कुटुंब आहे) या प्राचीन भारतीय तात्विक संकल्पनेचा शोध घेतो. महोपनिषद हा एक महत्त्वाचा उपनिषद ग्रंथ आहे. हा शोधनिबंध एकत्व आणि परस्परसंबंधाच्या मूळ तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करतो, जो सर्व सजीवांमध्ये आणि नैसर्गिक जगात सार्वत्रिक आपुलकीची भावना वाढवतो. महोपनिषदाच्या शिकवणीच्या विश्लेषणाद्वारे, हे संशोधन समकालीन काळात या संकल्पनेची प्रासंगिकता अधोरेखित करते, आणि आपल्या जागतिकीकृत जगात करुणा, सहानुभूती, पर्यावरणीय नैतिकता आणि सामाजिक सलोखा वाढवण्याच्या तिच्या क्षमतेवर भर देते. वसुधैव कुटुंबकम् हे एक असे तत्त्वज्ञान आहे जे संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे ही समज रुजवते. हे एक असे तत्त्वज्ञान आहे जे संपूर्ण मानवजात एक कुटुंब आहे ही समज वाढवण्याचा प्रयत्न करते. हे एक सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे जे या आध्यात्मिक समजुतीतून उदयास आले आहे की संपूर्ण मानवजात एकाच जीवन-ऊर्जेने बनलेली आहे. हितोपदेश हा गद्य आणि पद्य स्वरूपातील संस्कृत कथांचा संग्रह आहे.

मुख्य शब्द : वसुधैव कुटुंबकम्, महोपनिषद, एकत्व, आंतरसंबंध, वैश्विक नातेसंबंध, करुणा, सहानुभूती, पर्यावरणीय नैतिकता, सामाजिक सलोखा, उपनिषद, प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान, जागतिकीकृत जग.

प्रस्तावना : महा उपनिषद (संस्कृत: महा उपनिषद्, हा एक संस्कृत ग्रंथ आहे आणि तो हिंदू धर्माच्या गौण उपनिषदांपैकी एक आहे. या ग्रंथाचे वर्गीकरण सामान्य उपनिषद म्हणून केले जाते. हा ग्रंथ दोन आवृत्त्यांमध्ये अस्तित्वात आहे, एक काही संकलनांमध्ये अथर्ववेदाशी संलग्न आहे, आणि दुसरी सामवेदाशी संलग्न आहे. अथर्ववेदाची आवृत्ती लहान आणि गद्य स्वरूपात आहे. सामवेदाची आवृत्ती अंशतः काव्यमय श्लोकांमध्ये आहे. हे वैष्णव उपनिषद विष्णूला सर्वोच्च सत्ता आणि ब्रह्मापेक्षा श्रेष्ठ असे वर्णन करते. तथापि, दोन्ही ग्रंथांचे गट सर्व हिंदू देवतांसाठी आदरपूर्ण शब्दांचा वापर करतात आणि त्यांना एकच आत्मा-ब्रह्म मानतात. हे उपनिषद वैष्णव आणि वेदांत विचारांचा समन्वय सादर करते आणि "वसुधैव कुटुंबकम्", म्हणजेच "संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे" या शिकवणीसाठी विशेषतः ओळखले जाते. महा उपनिषदाची रचना कोणत्या काळात झाली किंवा त्याचा लेखक कोण हे अज्ञात आहे, परंतु ड्यूसेन याला अथर्ववेदाशी संलग्न असलेल्या वैष्णव उपनिषदांपैकी सर्वात प्राचीन मानतात.

एकात्मतेचे तत्त्वज्ञान : महोपनिषद ब्रह्मन्, म्हणजेच अंतिम वास्तवाची कल्पना मांडते, जे अस्तित्वातील प्रत्येक गोष्टीत व्यापून राहिलेले एकसंध वैश्विक तत्त्व आहे. ते यावर भर देते की, वरवरच्या भेदांच्या आणि विविधतेच्या पलीकडे, एक मूलभूत एकता अस्तित्वात आहे जी सर्व सजीवांना एकत्र जोडते, ज्यात यांचा समावेश आहे.

कुटुंबाच्या संकल्पनेचा विस्तार करणे : कुटुंबाची पारंपरिक समज अनेकदा आपल्या जवळच्या नातेवाईकांपुरती आणि प्रियजनांपुरती मर्यादित असते. तथापि, महोपनिषद ही मर्यादित धारणा आव्हान देते आणि आपल्याला संपूर्ण जगाकडे

एक विस्तारित कुटुंब म्हणून पाहण्यास प्रवृत्त करते. असे केल्याने, ते सर्व प्राण्यांप्रति, त्यांच्यातील फरकांची पर्वा न करता, आपलेपणाची आणि जबाबदारीची एक सखोल भावना वाढवते.

करुणा आणि सहानुभूती : जग एक कुटुंब आहे ही संकल्पना आपल्याला इतरांबद्दल करुणा आणि सहानुभूती जोपासण्यास प्रोत्साहित करते. जेव्हा आपण मानवतेचे सामायिक सार ओळखतो आणि सर्व सजीवांनी अनुभवलेले दुःख आणि आनंद स्वीकारतो, तेव्हा आपण इतरांच्या गरजा आणि संघर्षांबद्दल अधिक संवेदनशील होतो.

भेदभाव आणि संघर्षावर मात करणे : अनेकदा फूट, संघर्ष आणि शत्रुत्वाने ग्रासलेल्या जगात, 'वसुधैव कुटुंबकम्' हे तत्त्व एक उपाय प्रदान करते. सार्वत्रिक कुटुंबाची कल्पना स्वीकारून, आपण सर्वसमावेशकता आणि स्वीकृतीची भावना वाढवतो. यामुळे विविध समुदाय, संस्कृती आणि राष्ट्रांमधील दरी कमी होण्यास मदत होते, ज्यामुळे सामंजस्य आणि शांतता वाढते.

पर्यावरणीय नैतिकता : जग एक कुटुंब आहे ही संकल्पना मानवी संबंधांच्या पलीकडे जाऊन निसर्गाशी असलेल्या आपल्या संबंधांचाही समावेश करते. महोपनिषद आपल्याला निसर्गाला आपल्या मोठ्या कुटुंबाचा अविभाज्य भाग म्हणून ओळखण्यास प्रोत्साहित करते. हा दृष्टिकोन पर्यावरणीय नैतिकतेला प्रोत्साहन देतो आणि पृथ्वीच्या जबाबदार व्यवस्थापनाच्या गरजेवर भर देतो, तसेच मानवी कल्याण आणि नैसर्गिक जगाचे आरोग्य यांच्यातील आंतरसंबंधांना अधोरेखित करतो.

आधुनिक काळात या संकल्पनेचा वापर : वेगाने जागतिकीकरण होत असलेल्या जगात, जिथे तंत्रज्ञान लोकांना खंडांमधून जोडते, तिथे 'जग एक कुटुंब आहे' ही कल्पना अधिकच महत्त्वपूर्ण ठरते. आपण आपल्या कृतींचे दूरवरच्या समुदायांवर आणि परिसंस्थांवर होणारे परिणाम पाहतो, ज्यामुळे सर्व जीवसृष्टीच्या परस्परसंबंधांना पुष्टी मिळते. हा ग्रंथ त्यानंतरच्या प्रमुख हिंदू साहित्यावर प्रभावशाली ठरला आहे. उदाहरणार्थ, इसवी सन ५०० ते १००० च्या दरम्यान रचलेल्या आणि हिंदू धर्मातील पुराण साहित्याच्या प्रकारात सर्वाधिक अनुवादित झालेल्या लोकप्रिय भागवत पुराणात, महा उपनिषदातील 'वसुधैव कुटुंबकम्' या वचनाला "सर्वात उदात्त वेदांतिक विचार" म्हटले आहे. चुंग टॅन यांच्या मते, या वचनाने चिनी संस्कृतीला प्रभावित केले आणि ते "हिमालयीन क्षेत्रातील सीमारहिततेच्या घटनेच्या गतिशीलतेचे" एक उदाहरण आहे, म्हणजेच "भारतीय प्रभावासह चिनी संस्कृती".

वसुधैव कुटुंबकम्: एक जागतिक नागरिक बना : जागतिक नागरिक तो असतो, जो धर्म, वंश, लिंग, पंथ, समाज आणि राष्ट्र यांच्यात कोणतीही सीमा पाहत नाही. तो कोणत्याही पूर्वग्रहांशिवाय पृथ्वीवरील प्रत्येक मानवी जीवनाचा आदर करतो आणि निसर्गाने दिलेल्या प्रत्येक गोष्टीची इतरांशी वाटणी करण्यास तयार असतो. यासाठी तीन शिफारस केलेल्या पायऱ्या आहेत. पहिली पायरी म्हणजे या ग्रहावरील प्रत्येक गोष्टीला जोडणारा समान धागा ओळखून आपली चेतना विकसित करणे. अशा प्रकारे, पहिली पायरी म्हणजे एकत्वाची जाणीव. दुसरी पायरी म्हणजे जागतिक दृष्टिकोन विकसित करणे. हे इतर देशांचा इतिहास वाचून, त्यांची संस्कृती समजून घेऊन आणि त्यांच्या वैशिष्ट्यांचे कौतुक करून केले जाऊ शकते. यामुळे तुम्ही या जगातील प्रत्येक संस्कृती आणि राष्ट्राचा आदर कराल. विविध देश आणि संस्कृतींच्या लोकांशी संवाद साधा. तुम्ही प्रवास करून, आपल्या शहरातील परदेशी लोकांशी संपर्क साधून, सोशल नेटवर्किंग वेबसाइट्स इत्यादींच्या माध्यमातून हे करू शकता. समुदाय, समाज आणि राष्ट्रे कशी तयार होतात हे समजून घ्या. निसर्ग, पर्यावरण, मानव, वनस्पती आणि प्राणी सृष्टी यांच्यातील संतुलनाचा अभ्यास केल्याने आपण सृष्टीच्या सौंदर्याबद्दल आदर बाळगू आणि त्यातून निसर्गाचा समतोल पूर्ववत करण्यासाठी व तो टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करण्याची प्रेरणा मिळेल. आपण सर्व महान नेते, पैगंबर आणि संत यांच्या समान शिकवणी ओळखू लागतो, ज्या आपल्या प्रत्येकामध्ये असलेल्या त्याच एकत्व, देव आणि चेतनेकडे निर्देश करतात. या गहन क्षेत्राला ओळखून आणि स्वतःला त्याच्याशी एकरूप करून, तुम्ही एक जागतिक नागरिक म्हणून कार्य करता, जगाला एक कुटुंब

म्हणून पाहता. मग आपली सर्व कृत्ये या एकत्वातूनच निर्माण होतात आणि तुम्ही केवळ प्रत्येकाच्या कल्याणाचाच विचार कराल.

महापनिषदातील पर्यावरणीय दृष्टिकोन : उपनिषद परंपरेतील एक प्राचीन भारतीय ग्रंथ असलेला महोपनिषद, जीवनाच्या तात्विक, आध्यात्मिक आणि नैतिक पैलूंचे सखोल अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. इतर उपनिषदांच्या तुलनेत तुलनेने कमी प्रसिद्ध असूनही, महोपनिषदात अशी शिकवण आहे जी आधुनिक संदर्भातही प्रासंगिक आहे, विशेषतः पर्यावरणीय दृष्टिकोनांच्या बाबतीत. या शोधनिबंधाचा उद्देश महोपनिषदात असलेल्या पर्यावरणीय संकल्पनांचे अन्वेषण आणि विश्लेषण करणे, तसेच मानव आणि निसर्ग यांच्यात सुसंवादी संबंध वाढवण्यासाठी त्याच्या योगदानावर प्रकाश टाकणे हा आहे.

निसर्गाप्रती आदर : हा ग्रंथ निसर्गाला ईश्वराचे प्रकटीकरण मानून, त्याच्याप्रती आदर आणि सन्मान बाळगण्यास प्रोत्साहित करतो. निसर्गाकडे केवळ मानवी उपभोगासाठीचे एक संसाधन म्हणून पाहिले जात नाही, तर एक पवित्र अस्तित्व म्हणून पाहिले जाते, जे संरक्षण आणि काळजीस पात्र आहे. महोपनिषद व्यक्तींना पर्यावरणीय जबाबदारीची आणि नैसर्गिक जगाप्रती कर्तव्याची भावना विकसित करण्यास प्रेरित करते.

शाश्वत जीवनशैली आणि अहिंसा : शाश्वत जीवनशैली आणि अहिंसेची तत्त्वे महोपनिषदात प्रमुख आहेत. हा ग्रंथ अशा जीवनशैलीचा पुरस्कार करतो, जी सजीवांना आणि पर्यावरणाला होणारी हानी कमी करते. हा दृष्टिकोन समकालीन पर्यावरण नीतीशी सुसंगत आहे, जो पर्यावरणीय संतुलन आणि संसाधनांच्या जबाबदार व्यवस्थापनाच्या गरजेवर भर देतो.

तत्त्वांशी सुसंवाद : महोपनिषद मानवी शरीराला विश्वाचा एक सूक्ष्म नमुना म्हणून वर्णन करते, जे पृथ्वी, पाणी, अग्नी, वायू आणि आकाश या त्याच पाच तत्त्वांनी बनलेले आहे. हा संबंध तत्त्वांशी सुसंवादाने जगण्याच्या आणि आपल्या कृतींना नैसर्गिक तालाशी जुळवून घेण्याच्या कल्पनेला दृढ करतो.

निष्कर्ष : थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, महोपनिषदातून उगम पावलेली 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना एक गहन आणि कालातीत तात्विक कल्पना आहे, जिला आजच्या परस्परसंबंधित जगात प्रचंड महत्त्व आहे. ही प्राचीन भारतीय शिकवण वंश, धर्म, राष्ट्रीयत्व आणि प्रजातींच्या सीमा ओलांडून सर्व सजीवांच्या परस्परसंबंधावर आणि एकतेवर जोर देते. संपूर्ण इतिहासात, विविध संस्कृती आणि समाजांनी सहअस्तित्व आणि जागतिक सौहार्दाच्या गुंतागुंतीच्या समस्यांशी संघर्ष केला आहे. महोपनिषदाची 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही शिकवण या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी एक सखोल अंतर्दृष्टी प्रदान करते. ती आपल्याला आठवण करून देते की आपण सर्व एका विशाल मानवी कुटुंबाचा भाग आहोत आणि एकमेकांची व आपण राहत असलेल्या ग्रहाची काळजी घेण्याची आपली सर्वांची समान जबाबदारी आहे.

संदर्भ

ए. जी. कृष्ण वारियर (१९५३), महा उपनिषद, थियोसॉफिकल सोसायटी, मद्रास

बी. पी. सिंग आणि दलाई लामा (२००८). बहुधा आणि ९/११ नंतरचे जग, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस,

बादियानी, हिरो जी. (सप्टेंबर २००८). हिंदू धर्म: प्राचीन शहाणपणाचा मार्ग.